

Éles Csaba

„Láss, hallj, tanulj mindent...”**Kazinczy és a kortársak gondolatai az oktatásról, nevelésről és művelődésről – a gyermekektől a felnőttekig**

Kazinczy irodalmi és nyelvészeti munkásságát a neveléstudomány vizsgálhatja a nemzetnevelés problematikájának szemszögéből. Ugyanakkor életműve több olyan előremutató fölvetést is tartalmaz, amelyek a nevelés, oktatás és művelődés megszokott kérdéseivel kapcsolatosak. Ilyenek a házi és az iskolai nevelés, a tanítók és tanulók, a különféle nevelési ágazatok (értelmi és lelki, erkölcsi és vallási stb. nevelés), az önművelődés és önmegvalósítás, sőt a felnőttnevelés viszonya. Jelen tanulmányom témája Kazinczy szűkebb neveléstörténeti örökségének együttlátatása, rendszerező jellegű bemutatása. Természetesen ebben az esetben is kínálkozik a kitekintés Kazinczy gondolatvilágából az elődökre, kortársakra és az utókorra.

Magyarországon a premodern nevelélméleti gondolkodás alapvetése – jobbra kisebb munkákban és töredékekben (pl. memoár-, levél- és beszédrészletek) – abban a mintegy száz esztendőben történt, amely a 18. század utolsó harmadától a 19. század nagyobbik felének végéig tartott. Évszámokkal megjelölve: az első Ratio Educationis (1777) elrendelésétől az Eötvös József által kidolgozott, nevezetes népiskolai törvény elfogadásáig (1868). Kik vállaltak részt ezekben az olykor koncepciózus igényű, olykor kísérletezgető jellegű, részben teoretikus, részben praktikus súlypontú kezdeményezésekben – a nagyobb munkáktól (tervezetektől, tankönyvektől stb.) kezdve az alkalmi (vita)cikkekig? Többnyire költőink és íróink, akiknek a nemzeti megmaradásért és a társadalmi haladásért érzett felelősége főleg a politikai és vele együtt a pedagógiai-etikai problémák fölvetésében és napirenden tartásában domborodott ki.

Ez utóbbi iránt (is) mutatott, több-kevesebb affinitása okán, általában kiemelendő közülük Bessenyei György és Révai Miklós, Kármán József és Kis János, Berzsényi Dániel és Kölcsey Ferenc, Fáy András és Jósika Miklós, Vörösmarty Mihály és Vajda Péter. Elsődleges figyelmet azonban most Kazinczy Ferenc kap: születésének kétszázötvenedik évfordulója alkalmából.¹ Mielőtt csoportosítva, részletesebben bemutatnánk Kazinczy szétszórta – főleg leveleiben – föllelhető pedagógiai gondolatait (eltekintve most a nemzetnevelés címszava alá sorolható eszméitől), maradjunk még röviden azoknál, akik ebben a mintegy száz évben szintén hozzájárultak a korszerű magyar nevelélméleti gondolkodás kiala-

¹ Kazinczy 1759. október 27-én született Érsemjén községben, és 1831. augusztus 22-én halt meg Széphalomnak elnevezett birtokán.

kulásához. Ebben a kulturális tekintetben különös figyelmet érdemel Széchenyi István és Wesselényi Miklós, Táncsics Mihály és Kossuth Lajos, Deák Ferenc és legfőképpen természetesen az íróként és költőként is kiválót alkotó Eötvös József.

A polihisztorságot többé-kevésbé megközelítő, főként Erdélyben alkotó tudósaink közül a nevelés és oktatás kérdéskörére is kiterjedt a figyelme különösen a közgazdásznak számító Berzeviczy Gergelynek, a döntően matematikusnak mondható Bolyai Farkasnak, a jogtudós-politikus Szász Károlynak, a valódi polihisztorként fürkésző Brassai Sámuelnek és a materialista módon filozofáló Mentovich Ferencnek.

Az eddig felsorolt kiemelkedő életművek mellett azonban, az 1777 és 1868 közötti évtizedekben, egyre markánsabban és céltudatosabban hódított teret Magyarországon az a törekvés, hogy érvényesüljön – általában és ágazatonként is – a szakszerű pedagógiai gyakorlat és elmélet az iskolák mellett a kisdedóvokban, a fiúk mellett a nőnevelés területén is. A 18. század végén, 1776 és 1797 között jelentek meg főbb pedagógiai munkái olyan szerzőknek, mint Molnár János és Tessedik Sámuel, Szakonyi József és Tóth-Pápai Mihály, Perlaki Dávid és Vályi András.

„...AZ A TANÍTÓ, AKI TANÍTVÁNYAINAK FEJEKET ÉS SZÍVEKET MÍVELI...”

Kazinczy Ferenc harmincesztendő, amikor 1789. december 20-án megtartotta *Hivatalba vezető beszédét*, a hatáskörébe tartozó öt „iskolalátogató” beiktatásakor. Kazinczy 1786 novemberétől 1791. április 1-jéig töltötte be „királytól rendelt” tanügyi hivatalát, amely a kassai tanterület tíz és fél vármegyére kiterjedő tanfelügyelőségét (inspektorságát) jelentette. Komoly neveléstudományi műveltségét jelzi (valahol az érett ifjúkor és a fiatal felnőttkor környékén), hogy 1786-ban először olvasta az *Emilt*, továbbá 1789 tavaszára már készen állt egy fordítása Locke *Gondolatok a nevelésről* című munkájából. A Kazinczynál fölmerült pedagógiai, illetőleg andragógiai jellegű problémákat azonban csak akkor lehet kellőképpen megvilágítani, ha egyfelől gondolatait kapcsolatba hozzuk életének és a sárospataki kollégium történetének néhány szignifikáns elemével – másfelől a párhuzam megfelelő pontjain megidézzük Tessediket, Bessenyeit, Kölcseyt, Deákot, Podmaniczkyt vagy Eötvöst.

A tanítói tehetségre vonatkozó differenciált szemlélet Kazinczynál jelenik meg, aki nemcsak megértette, hanem tovább is gondolta az 1762-ben megjelent *Emil* üzeneteit. Kazinczy kora magyar szellemi színvonalát messze meghaladó módon – a felvilágosult szellemiséget a klasszikus szentimentalizmussal szorosán összeillesztve – ecseteli az olyannyira szükséges pszichológiai szenzibilitást és empátiát az eszményi tanító személyiségében.

„Az a tanító, aki a gyermekekkel gyermeki módon tud bánni, aki gyermekké lenni nem áttal; – s ki átallaná azt azok közül, akiknek a természet ítélőerőt, fontoló értelmet adott, minekutánna oly nagy emberek, mint Rousseau, gyönyörködéseket keresték abban, hogy gyermekké lehessenek! – az a tanító, aki a gyermekeket úgy tudja tanítani, hogy elfelejtik, hogy iskolában vannak, s azt vélik, hogy anyjuknak ölkben hevernek, aki előttök mulattató meséket beszél;

– az a tanító, aki a tanítványainak fejeket és szíveket míveli, aki őket tanítja és javítja; – az a tanító, akire én oskolámat bízni óhajtanám. – Nehéz ezt mind elérni, az igaz, de a szíves igyekezet és a fáradságtalan iparkodás mindent eljuttat oda, s megment azon unalomtól, amelyet a slendrián soha sem kerülhet el.”²

Kazinczy Ferenc az 1789 végi kassai szónoklat után negyedszázaddal a sátoraljaújhelyi református gyülekezetben tartott egy pedagógiai értelemben hasonlóan progresszív és precíz beszédet. Kazinczy 1814. szeptember 4-én először azt magyarázta el hallgatóságának, hogy csak az a tanító lehet eredményes, aki egyensúlyt, szinkront, harmóniát képes teremteni az ész és a hit, az empiria és a Biblia, az értelem és az érzelem, a tudás és az erkölcs, az intelligencia és az éthosz, a fej és a szív között.

„Az lesz a sikeres oktató, aki azt tanítja, hogy szemem s fülem hűséges vezérek; aki azt tanítja, hogy az ész és az a szent könyv, mely a mi hitünknek fundamentoma, soha egymással ellenkezésben nincsenek, és hogy az az Isten, akihez bennünket ez a két vezér vezet, világosság lévén, szükség, hogy a róla való tudomány is világos legyen. De midőn az észnek, azaz a lelkiismeretnek, vagy hogy világosabban szóljak, a tiszta tanítás világánál megvilágosított meggyőződésnek ezt az elsőséget adjuk, vigyáznunk kell, hogy a tiszteletlenségnek út ne nyitassék, arról is ítélni vakmerően, amit a gyermeki esztendőök felérni nem engednek, vigyáznunk, hogy a gyermekeinknek fejeik tele ne tömtezzék szíveiknek kárával, s arra kell szüntelen emlékeztetni, hogy az igazsághoz csak az jut el, aki azt lélekben, igazságban, s tiszta szívvel s kézzel keresi.”³

Legyen és maradjon rend a fejekben – legyen és maradjon tisztaság is a szívekben. A gyermek személyiségének egészét szükséges formálva fölnöveszteni; s egyúttal fölvértezni az értékek megkülönböztetésének és megvédelmezésének, a helyes ítéletalkotás és gondolatközlés képességével. A tanulás örömlényeket szerezzen, s ne kinszenvedéseket okozzon. A tanítás akkor jár jó úton, ha az ismeretek gondolati magvához és érzelmi töltete-többlete felé viszi a tanulót. Ezzel szemben a – már Montaigne részéről is elvetett – „magoltatás” csupán az értelem felszínének sekélyes és mulékony fölborzolója.

Kazinczy kívánalma az, hogy a tanító és tanítványai között váljon rendszeressé az a fajta dialógus, amely fejleszti a gyermekek önkifejező és kommunikáló képességét; s ennek megfelelően elmékedést, szorgalmat, nyitottságot és rugalmasságot is feltételez az iskolamesterek vagy „rektorok” részéről. Kazinczy legkedvesebb, a szellemiségét döntően befolyásoló tanára az a Szentgyörgyi István, aki 1767-től 1796-ig a görög nyelv és a filozófia professzoraként tevékenykedett Sárospatakon. Értelmét, szívét és lelkét nagymérvű nyitottság és egyfajta sajátos hajthatatlanság jellemezte. Peripatetikus jellegű sétáira kizárólag Kazinczyt vitte magával. A tudást rendkívüli módon szomjazó és ambicionáló diák a szabadban többet tanult tőle, mint a tanteremben. Sétái során ugyanis sokkal inkább mutatkozott „eszének”, míg az órákon csak a „tanult” ember nyilvánult meg – legalábbis így örökíti meg professzorát a *Pályám emlékezete*.

2 Ravasz János (szerk.): Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 204.

3 PAPP János (szerk.) – SZILÁGYI Ferenc (vál.): „Jót s jóll!” Kazinczy-breviárium. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981, 227.

„A tanító tiszte az, hogy a gyermek lelkének nemcsak legsőbb tehetségét, az emlékezetet vegye munkába, mely ugyan a tanítóra nézve legkönnyebb: hanem hogy a felsőbbeket is, az észet, az elmét, az értelmet és a képzelődést kifejtgesse: a gyermek figyelmét egy pontra vonja, ötlet eszmélni, gondolkozni tanítsa; vele a szépet és rútat, a jót és rosszat, a valót és hamisat, a nagyot és kicsinyt, a nemest és nemtelent éreztesse, amazzt szerettesse, ezt utáltassa; érzéseit, ideájit, gondolatjait szóba öltöztetni s folyvást és bátran kimondani tanítsa; benne a tanulás szeretetét, nem szakmánynak s parancsolt kötelességnek nézetvén azt, hanem mulattató s hasznos foglalatosságnak, felébressze, s elmellőzvé a többére káros könyv-nélkül tanulást, időt nyerjen velek minél többet s minél jobbat tanultatni.”⁴

A megértett és belsővé tett tudás tehát a cél, bár „a tanítókat a könyv nélkül tanulatástól általában eltiltani nem lehet szándékunk; csak azt nem kell megengednünk, hogy az olyat is így tanulják, ami különben is sokáig megmaradhat nálok, és hogy így semmit ne tanuljanak, amit tökéletesen nem értenek; s azt kell kívánnunk tőlök, hogy amit így megtanultak, tulajdon szavaikkal is és folyvást s tisztán elmondják”.⁵ Végül ehhez a problémafölvetéshez illik még egy mondat az 1789-es *Hivatalba vezető beszédből*. „Nem csak az emlékezetét, hanem az ítéletét s elmésségét is kell a gyermeknek munkába venni.”⁶

Ezen a ponton érdemes összevetnünk Kazinczy újhelyi beszédének előbb idézett részletét azzal a szemelvényel, amelyet Deák Ferenc Pázmány Dénesnének címzett leveléből (1856. augusztus 4.) vettünk. Tömören szólva: Deák úgy látta akkor, hogy a nyilvános oktatás mindaddig hátrányban marad a házi tanítással szemben, amíg „nem individualizáltatik”. Deáknál a magoltatás a gyermek „gépíleg” (értsd: gépiesen) történő tanítását jelenti – amelynek egyenes következménye a lélek és a szív elhanyagolása.

„De másrészt egy igen nagy hiány van, kivált nálunk s kivált most, a nyilvános nevelésben; az tudniillik, hogy nyilvános iskoláinkban sokat tanítanak ugyan, s némely tanulmányokat talán jól is adnak elő, hanem a pusztá tanításon kívül a gyermek lelki tehetségeinek fokokként célszerű kifejtésére legkisebb gond nem fordítottik; s a nevelés, hogy úgy szóljak, nem individualizáltatik. Nem elég a gyermeket gépíleg tanítani a kiszabott tanulmányokra, – lelkét, szívet is ki kell művelni, mert csak így lehet derék, értelmes, nemesen érző, jellemteljes férfiú s honpolgár. A nevelést, sőt még a tanítást is a gyermeknek testi, lelki erejéhez, tehetségéhez s hajlamaihoz, egyszóval egész egyéniségéhez kell alkalmazni. Mindezt pedig nyilvános iskolákban az évenként változó tanítók, kik minden tanítványaiknak egyéniségét nem is képesek ismerni s figyelemmel kísérni, nem teszik, nem tehetik.”⁷

4 Uo. 228–229.

5 Uo. 228.

6 Lásd: 3. lábjegyzet, 201.

7 DEÁK Ferenc: Kiadatlan leveleiből. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1992, 95.

„...ESMERGESSE MAGÁT ÉS AZT, AMIT MOST VAGY IDŐVEL MAGA KÖRÜL LÁTNI FOG...”

Az előző rész lényegét olyképpen is összefoglalhatjuk, hogy amikor Kazinczy a pedagógia problémáiról elmékedett, akkor a *gyermekben egységben látta a növendéket és a felnőtt embert, az egész embert és az ember egészségét*. Ha a továbbiakban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a főtebb taglalt általános képességek és készségek: egyáltalán az alapvető szellemi, lelki és erkölcsi jellemzők mellé rendelve – illetőleg azokat hordozva – konkrétan miket tanuljon a gyermek, akkor ismét az 1789 végéről való *Hivatalba vezető beszédet* kell föllapoznunk.

„Tanuljon olvasni, írni, számolni, a közönséges életben szükséges írásokat tenni tudni; esmergesse magát és azt, amit most vagy idővel maga körül látni fog, elmebeli tehetségének mértékéhez és iskolai esztendeinek rövid periodusához képest; esmerje hazájának fekvését és történeteit; taníttasson a rajzolásnak, geometriának és mechanikának első ágazatira; – azok, akik a fentebb iskolákba lépnek, itten a deák és német nyelvben oly előmenetelt tégyenek, hogy az első grammatikában haszonnal oktattathassanak. – Ez az a cél, amelynek elérésén a városi és rész szerint a falusi iskolák tanítóinak iparkodni kell.”⁸ Általánosságban tehát megállapíthatjuk, hogy Kazinczy határozottan kiállt a hasznosnak ítélt ismeretek iskolai oktatása mellett.

Az a főtebbi mondat, amelyben Kazinczy összefoglalta a tanítandó tantárgyakat vagy a tantervi célt „a városi és rész szerint a falusi iskolák” tanítói számára, három komoly ajánlást tartalmaz. Kazinczy világosan beszél ugyan, de túlzottan tömören ahhoz, hogy megelégedhetnénk pusztá megidézésével. Visszafelé gombolyítva a mondatát, az első probléma – az elemzendő három közül – az idegen nyelvek kérdése. Mondhatnánk úgy is, hogy az első „göcs”; hiszen a *Hamlet* híres monológjának „question” szavát költőnk 1790/91-ben így adta vissza magyarul. Kazinczy kívánalma konkrétan az, hogy „azok, akik a fentebb iskolákba lépnek, itten a deák és német nyelvben oly előmenetelt tégyenek, hogy az első grammatikában haszonnal oktattathassanak”.

Ebben a tanulmányban is – és éppen ezen a ponton – szükséges kimondani megállapításunkat, mely szerint *Kazinczy Ferenc az irodalmi és nyelvi, a filozófiai és esztétikai, a képzőművészeti és zenei kultúra kivételes és úttörő jelentőségű polihisztor*a a 18–19. század fordulójának Magyarországon. Amennyiben most kiemeljük ebből a nyelvet, akkor meg azt mondhatjuk, hogy Kazinczy egyfelől a magyar nyelv (a nép nyelvétől a különféle elitekig, a mindennapi élet nyelvétől a különböző szaknyelvekig) és az idegen nyelvek *polihisztor*a. Kazinczy hét idegen nyelvet ismert, természetesen nem azonos szinten.

A nagyszülők és szülők érsemlyéni és regmeci házában (1768-ig) már tanították a latin és a német nyelv alapjaira. Német nyelvismerete előbb Késmárkon (1768–69), majd Eperjesen (1781–82) mélyült el, miközben „rágagadt” a szlovák népnyelv is. Latin nyelvtudása – az ógöröggel karöltve – a sárospataki kollégiumban (1769–79) fejlődött tovább, miközben megtanult franciául is (1774-ig). Pesten (1782–83) és főként Kassán (1786–94) a „római

⁸ Lásd: 3. lábjegyzet, 201.

nyelv” egy másik édes (olasz) és „fogadott leányának”, az angolnak rejtelseiben is elmerült. Hosszú börtönéveinek (1794 decemberétől 1801 júniusáig) több helyszínén (Pest, Kufstein, Spielberg, Munkács) és 2387 napján Kazinczynak az idegen nyelvekre is „maradt ideje”.

Kazinczy a sok-sok német és szlovák, latin és görög, francia, olasz és angol kifejezéstől nem kevésbé, hanem ellenkezőleg: még inkább magyarrá vált – a szó minőségi és műveltségbeli, erkölcsi és európai értelmében. Nyelvismerete okán magyarságának érzelmi hőfoka sem csökkent – tudatossága viszont kiteljesedett. Vele együtt tudatosult igazán nyelvújítói küldetése és munkálkodásának tudományos módszeressége is. Ha Kazinczy ezt a küldetést – teljes joggal – kivételesnek mondta is, korántsem gondolta ugyanezt műveltségéről. Korának sok „kurucos” magyarjával szemben ez konkrétan azt jelentette, hogy Kazinczy határozottan kiált a német nyelv iskolai tanításának indokoltsága mellett – méghozzá ket-tős megfontolásból.

Az egyik a német nyelv tanulásának gyakorlati szükségessége. Aki németül tanul, az nem a bécsi központú „labanc” adminisztrációnak hízeleg, hanem saját – nemzeti mivoltában érteendő – érvényesülését segíti elő. „Azon oskolákban, amelyek a gimnáziumoknak mintegy veteményeskertjei, vigyázni kell a német és deák nyelvben teendő előmenetelre is. Világosításokat fel a helységek előljáróit, akik a külföldieknek még nyelvek eránt is idegenséget mutatnak, egész szelídséggel, s győzzétek meg afelől, hogy ezen felhevülések filozófiai elmélkedésre szokott emberhez nem illenek. A német nyelv tanítása egy része a hazafiúságnak, egyik szülői kötelesség. Ezen nyelven folynak mostanában a közdolgok, ennek értése nélkül senki sem bocsáttatik hivataloknak viselésére, senki sem bocsáttatik még az oskolákban leendő tanulásra is; – ez a közönséges életben a kereskedésre, az adásra, vevésre, utazásokra elmúlhatatlanul szükséges: mely keveset gondol tehát az az atya gyermekeinek boldogulásával, mely nagy kárára van tulajdon magzatjainak, aki előmenetelöknek kapuját bezárja!”⁹

A Kazinczy részéről fölvetett második tantervi probléma a honismeret vagy nemzeti önismeret – a maga legkézenfekvőbb tér- és időbeli dimenzióiban. A tanuló „esmerje hazájának fekvését és történeteit”; vagyis a diákok tanulják meg Magyarország földrajzát és történelmét. Az előbbit – mint „magyar geográfiát” – Kazinczy itt épp csak megemlíti; bár tanítását természetesen fontosnak és sürgetőnek tartja. Az orosz Usinszkij még a 19. század derekán is kénytelen volt fölírni az illetékes hatóságoknak, hogy az orosz iskolások – legalábbis elvileg, a tankönyveket tekintve – sokkal részletesebben ismerik a nagyvilág földrajzát, mint a cár birodalmát.

Kazinczy Sárospatakon magánszorgalomból tanulgatta a magyar történelmet; majd csak hamar fölismerte, hogy ezt mielőbb ki kell egészítenie a honi földrajzzal való ismerkedésével is. Kiindulópontja a nagykőrösi református kollégium nyugalmazott igazgatójának, Losontzi Istvánnak *Hármas kis tükör* címen, 1773-ban megjelent, hamar népszerűvé vált munkája. A tankönyv Magyarország történelme és államszervezete mellett taglalta hazánk földrajzát is. Ez utóbbi arra készítette Kazinczyt, hogy maga is készítsen egy „kis tükröt” *Magyarország geográphiája* címmel, amelyet édesanyja Kassán ki is nyomtatott.

9 Lásd: 3. lábjegyzet, 205.

Az ország (és a világ) megismerésének legszemléletesebb és leghatékonyabb, legemlékezetesebb és legélményszerűbb, legösszetettebb és leghitelesebb módja az utazás – föltéve, hogy kellő tervszerűséggel és tudatossággal, fölkészültséggel és figyelemmel, jegyzetelve és dokumentálva teszik. A reformkor mintegy két évtizedében viszonylag sokan – nem csak Széchenyi és a hozzá hasonlatos gazdag főnemesek – keltek útra Nyugat-Európa tájaira és városaiba. Nézzünk most egy pozitív kiegészítő példát a reformkor kiteljesedésének és radikalizálódásának idejéből; amikor (az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején) Podmaniczky Frigyes végezte iskoláit Pesten és a késmárki jogakadémián.

„Oly rend állapotot tehát meg, mely szerint a szünidők alatt, mindig útra kelénk s Magyarország egy-egy vidékével ismerkedtünk meg, ami különösen hazánkban nagyon üdvös szokás, ahol akkor is, most is sokan léteznek, akik jobban ismerik az idegen országokat, mint saját hazájukat. [...] Ezen kisszerű ugyan, de mireánk nézve főfontosságú kirándulásainkról, naplójegyzeteket eszközölvén, s azokból rendes kis útleírást állítván egybe, mintegy vérré vált bennem mindaz, amit láttam, hallottam, s amit ez vagy amaz helyről olvastam. A hazai földrajz, népisme és történelmi emlékek megismerésére s elsajátítására ennél kellemesebb, tanulságosabb mód s eszköz alig képzelhető.”¹⁰

Eme „régí gavallér” memoárjainak (1887–1888) idézett soraival visszakapcsolódunk Kazinczy másik, még inkább szorgalmazott tantárgyához: a magyar történelemhez. „Eleink vitézi cselekedeteinek emlékezete minden magyarban, akik kevélykedik azon szerencsésén, hogy magát ennek nevezheti, felébreszti a hajdani nemes maga-elszánást, megrettenni nem tudó bátorságot s minden személyes előmenetelt megvető hazai szent szeretetet, s én azt merem állítani, hogy hazánk történeteit valamely filozófus író oly tanítóvá, oly szívet formálóvá tehetné, mint amilyen a görögök és rómaiak története, kikhez hasonló remekeket az emberiség nem mutathat.”¹¹

A magyar történelem iskolai tanítása Kazinczy szemében a hazaszeretet és hazafiság, a nemzeti önbecsülés és büszkeség kifejezésének legkézenfekvőbb eszköze és közege. Az 1808. évi *Tübingai pályairat* bevezetése az egyik legszebb vallomás a nemzet- és honszeretetről, a hazánkhoz és nemzetünkhöz való mélységesen bensőséges és szétszakíthatatlan kötődésről. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy Kazinczy a nemzeti önbecsülésnek és tudományos igényű nemzeti művelődésnek, illetőleg a patriotizmusnak és kozmopolitizmusnak egy közös úton és karöltve történő haladást jelölt ki és láttatott a nemzet előtt, a jelenben és a jövőben.

Összességében tény az, hogy Kazinczy nagyra becsülte az alma materét; ám az is igaz, hogy a sárospataki kollégium egy bő évszázad alatt nem tudta beteljesíteni Comenius optimális célkitűzéseit. Levelezésében arra is találhatók példák, hogy Kazinczy nem találta elég korszerűnek és európainak egykori iskoláját; és arra is, hogy az ott kapott ismeretek nem bírnak kellő nemzeti hangsúlyokkal. Amikor Bessenyei György morális szempontból dicsérte Patakot, akkor azt Debrecenre is értette; s nem véletlen, hogy ez az összekapcsolás jelenik meg Kazinczynál is.

10 Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei*. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887. Helikon, Budapest, 1984, 111.

11 Lásd: 3. lánjegyzet, 206.

„Az én koromban – írja a *Pályám emlékezete* című, 1828-ban megjelent visszatekintésében – Patakon és Debrecenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket, külön fogva a világ történeteitől. Az ifjú nem tudta egyebet, midőn iskoláit elhagyta, mint dogmatika és polemika teológiát, mintha az, amit alsóbb iskoláiban tanult, ha jól tanított, elég nem volna. Mely törvényeinken állapodik vallásunk, s mi az a bécsi, három nickelsburgi, linzi, szatmári béke, azt én Patakon nem tudtam, azt én később tanultam meg.”¹² (Ezt erősíti meg Kis János költőbarátjához 1826. március 13-án írott levele is.) Sárospatakon először Szombathi János tanított egyetemes történelmet, 1783-tól kezdve meg tevékenységét. Szombathi professzor kutatói kedve kiterjedt a város és a kollégium történetére is.¹³

Végül a harmadik tantervi probléma Kazinczy fölvetésében a világ- és önismeret egyfajta szükséges minimuma; mely szerint „esmergesse magát és azt, amit most vagy idővel maga körül látni fog, elmebeli tehetségének mértékéhez és oskolai esztendeinek rövid periodusához képest”. Az ember tehát ne legyen idegen egyik világban sem; és ne csak nézze, hanem lássa is azt, amit külső és belső szemeivel egész életében – egyre táguló és mélyülő körökben – szemlélnie kell: boldogulása és boldogsága előfeltételeként. A világismeretet a kisiskolások számára mi sem vezethette be sikeresebben, mint Comeniustól az *Orbis Pictus*; amelynek magyarra fordított és „helyel-helyel meg-jobbított” kiadása 1793-ban jelent meg Pozsonyban. Az önmegismerés felnőtteknek szóló modellje pedig e problémakör premodern klasszikusa, a 16. századi Montaigne. Széchenyi és a hozzá hasonló szellemek, Kazinczy és kora óta, francia eredetiben olvasták őt; de esszéinek magyar fordítása (*Montaigne Mihály külömbb-külömbbféle tárgyak felől való gondolatjai és vélekedései magyar köntösben* címmel) 1803-ban már megjelent. Emberismeretet egyébként La Rochefoucauld maximáiból és morális reflexióiból is sokat lehetett akkor tanulni, melynek magyarított változatát maga Kazinczy adta közre 1810-ben.

„...SZÜLEIDNEK, TANÍTÓIDNAK TISZTELETTEL, ENGEDELMESSÉGGEL TARTOZOL...”

Az oktatásról térjünk rá a szűkebb értelemben vett nevelésre: a figyelem és a fegyelem, a bánásmód és a már végképp elkerülhetetlen büntetés összefüggő problémáira. Amilyen körültekintően közelített Kazinczy ehhez a kényes kérdéskörhöz, az azt bizonyítja, hogy ő a felvilágosodásnak nemcsak a szellemiségét, hanem az erkölcsiségét is, nemcsak intellektuális nyitottságát, hanem toleráns humanizmusát is megértette és magáévá tette. 1789 végén elhangzott *Hivatalba vezető beszédének* összetettségét, sűrítettségét jelzi, hogy jelen esetben is abban találjuk meg kiindulópontunkat.

Kazinczy hangsúlyozza ugyanis, hogy „ha helyesebben gondolkodó generációt akarunk nevelni, ha azt akarjuk, hogy a jó azért szerettessen, mert jó, hogy a rossz azért kerültesen, mert rossz, ezen kelle kezdenünk. Mindezek a panaszok akkor, hogyha a nemzeti oskolában a gyengébb ifjúsággal emberibben, szelídebben bánunk, ha a vesszőt, térdeplést s kéméletlen

¹² KAZINCZY Ferenc: Válogatott művei. I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960, 38.

¹³ Vö.: RÁCZ Lajos: Kazinczy és a sárospataki főiskola. Tisza István Tudományos Társaság, Debrecen, 1931, 12.

megtámadásokat megtilalmazzuk, ha benne a becsület ösztönét felgerjesztjük, ha erántok bizodalmat és bizonyos tekintetet mutatunk – akkor majd, mondom, mindezek a panaszok megszűnnek. Ne büntessen senki addig, míg vétkéről meg nem győzzetitek, s ezzel is oly ritkán kell bánni, amennyire lehet; s vonjuk úgy a gyermekeket az iskolába járásra, hogy azt jótételnek és ne büntetésnek nézzék. Ne büntessünk akkor, mikor haragra gyúladunk, s a mértéken felül, se kevély örömmel; sőt soha se a helybéli igazgató s a gyermek szüleinek hírek és megegyezések nélkül. Én a legszorosabb ehhez való alkalmaztatást várom az uraktól; mert az okos s célra vezető fenyíték egy nagy része a mi kötelességeinknek.”¹⁴

Kazinczy azért is fontosnak tartja kiemelni a tanítók önművelődését, mert az nemcsak szakmai, hanem erkölcsi habitusukra is kihat. Amit a nevelői hivatás nagyszerű küldetéséről mondott, az nemcsak nyelvi gazdagságával, hanem gondolatiságának dialektikájával ma is tökéletesen érvényes. „Szép és dicső dolog a haza jövője boldogságán dolgozni, kilesni a rejtekben lévő talentumot és azt művelésbe hozni, hogy idővel nagyfényű tagja legyen a társaságnak, s intés, tanítás és példa által kitépni a gyenge elmékből azon bolondságok töveit, melyek, ha gyökeret verhettek egyszer, később kitépés által tökéletesen ki nem téphetetnek, sőt még mindég új sarjadzást vernek, még pedig bujábbat gyakorta, mint ha félig ki nem irtattak volna.”¹⁵

Nem elegendő azonban az „üdvösséghez” (értsd: az emberséges, kellemes iskolai légkörhöz), ha csak az iskolamester mérlegeli felelősen a tanuló magatartásának következményeit. Szükséges az is, hogy ugyanez a felelősség jellemezze a tanítványokat is, tetteik elkövetésekor. Semmit nem változtat az attitűdök lényegén, amennyiben a nevelés színtere az iskolából a szülői házba tevődik át. A kollégiumi tanulást és a családi nevelést egyaránt érinti az a levél, amelyet a „széphalmi szent” Emil nevű fiának küldött. Az 1825. szeptember 14-én keltezett episztola arról tanúskodik, hogy az apa kedvezőtlen fordulatra következtetett fia mentalitásában és magatartásában. A konkrét kérdés a kutyatartással kapcsolatban ugyanakkor alkalmat adott Kazinczynak arra, hogy általában is kifejtse – mintegy a kívülálló számára – álláspontját a helyesnek gondolt szülő-gyermek viszonyról.

Mindenekelőtt: a tanulás kötelessége megelőzi a mulatságokat. „Tudod gondolkozásomat, és neked mindent engedek, amiből károd nincs, s még örülök, ha az, amiben örömed van, téged ügyességekre is szoktat. A faragcsálásokat, a rajzolás, a lóra ülést, a puskát, a kutyát nemcsak nem tiltottam, de kutyát neked még hoztam is. De én mindezt csak addig tűröm, míg kár nincs belőle. Neked nem mulatságról kell gondoskodnod, hanem tanulásról; nem arról, ami idődet, gondodat elvonja, hanem ami engedi, hogy a tanulást egész figyelemmel űzhesd. Én sem neked nem parancsolok semmit, sem testvéridnek anélkül hogy érezd, hogy a parancsolásra okom van: de midőn parancsolok, annak teljesedve kell lenni.”¹⁶

Továbbá: a gyermek törekedjen arra, hogy szeretetre méltóvá váljon és kerülje a kevélységet. „De nekem nem elég, hogy a kutya hazajöjjön; ha csak azt akarnám, parancsolnék; azt akarom, hogy szívedbe csepegtessenek jobb és szebb érzést. [...] Gondold meg azt, amit mondom, édes

14 Lásd: 3. lábjegyzet, 206-207.

15 Idézi: S. HEKSCH Ágnes: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. In Pedagógiai Szemle, 1956/1–2. 94.

16 Lásd: 14. lábjegyzet, II. kötet, 556–557.

fiam, és ha magad arra szoktatod, hogy a más szeretetét megnyerheted, úgy természeteddé válik, hogy minden fog szeretni. Oly szerencse az, amit bármely áldozatokkal meg kell nyernünk, mert a leghatalmasabb embernek is szüksége van a más szeretetére: hát oly kis teremtnak, mint te? A kevélység mindég bolondság, és egyéb veszedelmeken kívül arra viszen bennünket, hogy mindenektől kinevettessünk. Az igen keserves állapot, s azt kerülni kell. Emlékezz meg, hogy szüleidnek, tanítóidnak tisztelettel, engedelmességgel tartozol, s tedd, amivel tartozol. A pattogás, a makacsság, a duzzogás nevetlenség jele, s azt csak azért is kerülnöd kell.”¹⁷

Amiket Kazinczy ebben az egy levelében szóvá tesz, az úgy összegezhető, hogy a nevelés valószínűleg legalapvetőbb feladványa a gyermek ráébresztése az erkölcsi önmegismerés jelentőségére az emberi kapcsolatokban, majd a gyermek elindítása az erkölcsi önmegvalósítás, az erkölcsi értéktudat és önbecsülés hosszú, visszaesésektől sem mentes, szerpentin-szerűen kanyargós útján. Az előzőekben Kazinczy az oktatás felől figyelt a nevelésre; most megfordítva: a magatartás magaslatáról a tanulásra. Akkor a tanár és tanítványa – ezúttal apja és fia került a középpontba.

„MINDENRE KELL TEHÁT TANÍTTATNI, AMIRE SZÜKSÉGÜK LESZ VAGY LEHET...”

Kazinczy Ferenc 1804. november 11-én házasságot kötött korábbi elöljárója, gróf Török Lajos kassai kerületi főigazgató leányával. A közel huszonnét év házasság alatt Török Sophie (akinek keresztnévét írták és írják Sófianak vagy Zsófiának is) nyolc gyermeket szült férjének. A család egyik fele leány (az egy évet élt „Fizsi”, Eugénia, Thália és Anna Iphigénia) – a másik fele fiú (Emil Traján, Antonin, Bálint és Lajos). Látható, hogy a nagy neoklasszicista irodalmár a görög-római antikvitást részben testi gyermekei nevében is éltetni kívánta...

A Kazinczy Emilhez 1825. szeptember 14-én keltezett, az előzőekben már többször idézett levél olyan sorokkal kezdődik, amelyekben Kazinczy Ferenc kísérletet tett először is az apa és fia közötti szeretet, másodsor az apai nevelés lényegének – lehetőleg minél tömörebb – jellemzésére. Még nem tudjuk (pontosabban nem tudja azt a levél első olvasója), hogy miért fordul feddőleg a fiához, de már világos előttünk, hogy milyen premisszákból kiindulva fogja megtenni figyelmeztetéseit és elhatározását.

„Édes fiam, Te bizonyos vagy azeránt, hogy én téged is, egyéb testvéreidet is nagyon szeretlek. Az nekem úgy kötelességem, mint neked, hogy engem szeress. Az én szeretetem abban áll, hogy a te javadat akarjam: a tiéd, hogy engem, mint atyádat, barátodat, gondviselődet, nevelődet tisztelj, s parancsolatomnak engedelmeskedjél. Gyermek nem ítélni meg, mi neki jó, mert gyengébb idejű, mint hogy a dolgokat jól és igazán ismerje: neki oly vezető kell, aki igazán akarja javát s ismerje a dolgokat. Az tehát oktalan cselekedet volna, ha te az én akaratommal ellenkeznél, s haszontalan azon felül, mert aki ott nem fogad szót, ahol kell, azt erővel hajtják jóra.”¹⁸

17 Uo. 557.

18 Uo. 556.

Az elemi vagy általános iskolák elsősökkel foglalkozó tanítói mind a mai napig nem lelkesednek azért, ha a kisgyermekeket hatéves kora előtt, a családi körben a betűk ismeretére tanítják, de a szülők – főként az édesapák – ugyancsak mind a mai napig kedves (és kvázi kötelességszerű) készíttést éreznek erre az úttörő feladatra. Thália és Emil még nagyon kicsik, amikor Kazinczy 1812. március 17-én levelet küldött Vay Miklósnénak. Eugénia viszont öt év körüli, s így apja beszámolhatott a gyermek betűkkel való fokozatos és főként „játékos” ismerkedéséről.

Az apa módszere az „ólom utáni”, azaz a nyomtatott betűk másoltatása festés formájában. A történet még ezzel sem igen mutatna túl a családi krónika személyes vonatkozású érdekességén, csakhogy Kazinczy híradását keretbe foglalja két általános érvényű pedagógia tanulság. Az elején az, hogy *a gyermek maga tanít, mint kell őt tanítani*. A végén pedig: *a nevelés alapja a figyelem lekötése*.

„Még alig ismer hat betűt s én velem elkezdék ólom után íratni s ő írni s betűt ismerni egyszerre tanult meg. Soha nem hajtám leckére, s csak akkor tanult, mikor magának volt kedve – (de vigyáztunk mindketten, hogy kedve legyen, ha lenni nem talál) – és mindég hamarabb vala vége a leckének, mint ő akarta. Ezen mód által annyira ment, hogy két hét alatt igen bátor kézzel festé a betűket, s azoknak potenciáit gyermeki kornak még alkalmatlan fáradság nélkül tanulta meg. Tudom én, mely veszedelmes mód a *játékos tanítás*, és azt követni annak idejében sem lányaimmal, sem fiammal nem fogom: de most még szabad. – Az lévén csak célom az íratásban, hogy a kéz bátorságot kapjon, virágot, madarat, kocsit festettem elébe ólommal, s így szem és kéz egyszerre gyakoroltatott, s elértem azt, ami fundamentoma minden nevelésnek: *fixer l’attention*.”¹⁹

Kazinczy 1814–15 fordulóján még határozottan úgy gondolta, hogy sem leányait, de még fiait sem küldi iskolába vagy más, nevelői feladatokat ellátó intézménybe. Ugyanakkor a feleségével együtt a saját széphalmi házában alakított ki egy olyan „iskolát”, ahol egy ideig mások alkalmazásával (magyar nevelő, muzsikus, francia nevelőnő) több idegen házbeli leányzóval is foglalkoztak. Nem álnak rendelkezésünkre pontos följegyzések arról, hogy mindez mennyi ideig tartott; de az Emil fiának 1825. szeptember 14-én Sárospatakra írott, részletekben teljes terjedelmében idézett levél önmagában is bizonyítja Kazinczy elzárkózásának oldódását az iskolával mint intézménnyel szemben. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a magyar protestáns kollégiumokkal szembeni igényességét, elvárásait is fölfüggesztette volna.

Ugyanakkor Kazinczy 1814–15 körül is tisztában volt azzal, hogy a szülői házban nevelt gyermekek szocializációjának fő dimenziója vertikális és a jellege hierarchikus. Nem alakul ki megfelelően harmonikus arányaiban; és nem áll ki igazi próbatételeket belső gyermeki, majd ifjonti világunk, ha nem kerül kapcsolatba kellően számos és vegyes összetételű kortárs idegen emberi világokkal. Ezen a ponton ismét tanulságosnak tartjuk, hogy Kazinczy fölfogását kapcsolatba hozzuk Deák Ferenc gondolatmenetével.

19 Uo. 425.

„Általában véve barátja vagyok én annak, hogy a fiúgyermek legalább egy ideig nyilvános iskolákban neveltessenek, mert van az ily nyilvános nevelésben valami, amit más módon pótolni aligha lehet. Otthon nevelt gyermekek, csak oly emberek között élnek, kik felettük, vagy alattuk állanak, – felettük a szülék és tanítók, alattuk a cselédek. Ellenben nyilvános iskolákban a gyermek leginkább magához hasonlókkal él s társalkodik. Már zsenge korban megszokja tehát, mint kell azokkal, kik sem alattuk, sem felettük nem állanak, bánni a társas életben. Mivel pedig utóbb is, férfikorunkban legtöbb dolgunk, legtöbb viszonyaink oly emberekkel vannak, kiktől mi sem függünk, de ők sem függenek tőlünk; a mindennapi tapasztalás mutatja, hogy a nyilvánosan nevelt ifjak, midőn a világba kilépnek, több tapasztalatot, kevesebb félszegséget s félnkséget mutatnak, mint a magánnevelésűek.”²⁰

A családként értelmezett házi és az iskolai (vagy más hivatalos intézményi) nevelés váljanak azonban sokkal inkább egymás szerves és harmonikus kiegészítőivé, mintsem kizáróivá vagy visszaszorítóivá. A tanulmányunkban a már egyszer szintén megidézett másik „útitárs”, és egyfajta kontrollt képviselő írástudó, Podmaniczky Frigyes pszichológiailag szinte egészen pontosan közelítette meg a nevelés e két színtere közötti, kiegészítő kapcsolatot. „Egyedül a kedélyképződés szerintem azon része a nevelésnek, melyet csakis a szüle képes alapján kimívelni, szelídíteni s idomítani, míg a későbbi nevelésnek olyannak kell lennie, mely a gyermek szívébe átplántált kedélyességet meg tudja óvni a lelketlenség, kétszínűség s tettetés mindennemű ártalmas befolyásától.”²¹

Kazinczynak a Cserey Miklóshoz 1821. január 12-én címzett levele azt bizonyítja, hogy a nevelés házi és nyilvános színterének „összebékítéséhez” hamar eljutott. Ekkor már korántsem az írás és olvasás tanításáról, tárgyi és készségbeli ismeretek átadásáról van szó. A szülőknek a két igazán fontos nevelői feladata közül az egyik a pályaválasztás – finoman segítő jellegű – orientálása. A másik a már korábban, más összefüggésben említett egész ember és emberi egész formálása; a személyiség sokoldalú és kiegyensúlyozott fejlődésének szülői segítése, „istápolása”. Más szavakkal: az általános és különös, a testi és lelki, a szellemi és értelmi, az erkölcsi és érzelmi jellemzőkre, a fejekre és szívekre is egyaránt figyelő gondoskodás.

„A gyermekeket bizonyos célra kell nevelnünk; de úgy mégis, hogy szerencséjük el ne dőljön, ha vagy történet vagy tulajdon választások más útra vonnák, mint amelyre készítettük. Mindenre kell tehát taníttatni, amire szükségük lesz vagy lehet: amire hajlandóságot mutatnak, és amire mód, bár magunk megerőltetésével, van; de úgy, hogy ne csak fejekre, hanem szívekre is legyen gond, s a fő szín neveltetésének szőnyegében (ti. szövédéjében) a józanság s a középszerűség szeretete legyen, s a bolondságnak minden nemeitől, nevezetesen a kevélységtől, oktatás és példa által megőriztessenek.”²²

20 Lásd: 8. lábjegyzet, 94–95.

21 Lásd: 12. lábjegyzet, 60.

22 Lásd: 4. lábjegyzet, 219.

„LÁSS, HALLJ, TANULJ MINDENT: DE KONCENTRÁLD ERŐDET...”

Ön- és emberismeret, önevelés és önművelődés, önképzés és önfejlesztés, önmegvalósítás és önteremtés. Csupa olyan belső tevékenységet és személyiségvonást tükröző, a sikeres és boldog emberi élet szemszögéből alapvető jelentőségű fogalom, amelyet a debreceni egyetemi andragógusképzés – szakelődjeivel együtt – immár bő ötven éve tudatosít többé-kevésbé hallgatóiban. Csupa olyan fogalom, amelyet a 18–19. század fordulójának, a felvilágosodás és a korai reformok korának legjobb, legkezdeményezőbb és legmélyebbre látó írástudói még csak sejtettek – illetőleg már megéreztek, s ha kissé körülményesen és közvetetten, de meg is fogalmaztak. Csupa olyan fogalom, amelynek beteljesülésére igazán az iskolán kívül és túl kerülhet sor. Mindenekelőtt az egyes emberekkel és a különféle közösségekkel, társaságokkal való érintkezések, a társalgás és az olvasás, általában az esztétikai befogadás révén.²³

Vegyük kiindulópontunknak az 1779-ben írott *Holmit*, amelyben Bessenyei György először az emberek végletes különbözőségén csodálkozik el. Milyen meglepő, hogy míg az ifjak egyik csoportját sem jutalmazással, sem büntetéssel, sem dicsérve, sem gyalázkodva nem lehetséges tanulásra készíteni, addig másokat – előbbi nadír magaslati ellenpontjaként – attól kell féltetni, hogy a sok tanulásba bele ne rokkanjanak. Van azonban a tanulás terén még ennél is érdekesebb, s ugyanakkor zavarba ejtő jelenség is. A szorgalmas ifjak egyik része ugyanis „elméjekben mégis oly gyávák s idétlenek, hogy szüntelen való tanulásokkal ostobák maradnak. Ellenben bölccsé lesz oly, kit semmi mester nem tanított, csak maga olvasott, gondolt.”²⁴

Az iskola csak az alapokat nyújtja a fiataloknak, de tudóssá csak azok válhatnak, akiknek „az isteni gondviselés és természet” a tanulás, az önképzés tehetségét is megadta. „Igen szép és hasznos dolog akárkinek is elméjét oskolában tanuláshoz szoktatni, de kár, hogy olyan nehéz ennél többre menni. Eleget háborgottam már annak feltalálásában, ha csupa oskolai tanítás tett-é valaha valakit nagy tudóssá s emberré. De úgy tapasztalom, hogy a nagy emberek minden mesterségben csak magok készítették el magokat, természeti tehetségeik által. Az oskola csak azt mutatta meg nekik, hogy a tudományok s bölcsességek felé is van út, melyen azok haladhatnak legmesszebb, kiket az isteni gondviselés és természet evégre leginkább szerettek, áldottak.”²⁵

Kölcsey Ferenc bő fél évszázad múltán, Bártfay Lászlóhoz 1832. május 3-án címzett levelében, éppen fordítva látta és jellemezte a honi iskolaügyet. A különböző szintű intézetek jól-rosszul törekszenek ugyan elindítani növendékeiket a tudományos igényű (vagy csak

23 Vö.: ÉLES Csaba: A rejtőzködő én. Az önismeret felfedezőútjai (Monográfia az emberről). Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995, 11–56., 93–103. és 175–205. és Uő.: Felnőttkor és önismeret. A felnőttkor főbb mentális sajátosságai és témái a bölcséleti és a szépirodalom tükrében – In *Régió és oktatás. A „Regionális egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete.* Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 2006, 201–206.

24 BESSENYEI György: Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 291.

25 Uo. 323.

színezetű) pályán, de az embert, az emberpalántát emberré – értsd ismét: egész emberre és az ember egészévé is – csak az önnevelés, az önképzés formálhatja igazán. Kölcsey meggyőződése és hite tehát az, hogy a „nevelési tárgyat országunk mostani fekvésében jól kidolgozni lehetetlen; vagy is inkább valami különös jót gyakorlatba hozni reménység sincs. Én a magányos nevelés mellett élek és halok. Embert csak e formálhat; az iskolai intézetek nem lehetnek és nem fognak lehetni egyebek, mint tudóst formálni igyekező intézetek”²⁶.

Thomas Mann 1918-ban jegyezte föl a naplójában azt a meglátását, hogy „a nevelés atmoszféra, semmi más”²⁷. Ezt az atmoszférát a felnőtt emberek kisebb-nagyobb sokasága teremti meg döntően; és nyilvánvalóan azzal, hogy többé-kevésbé jó, illetve a mindennapi élet során használható példákat mutatnak a köztük élő, felnövekvő nemzedékeknek. Bő száz esztendővel korábban, a Péchy Imrének 1806. augusztus 6-án keltezett levelében, Kazinczy lényegében így értelmezte a pedagógiai funkciójú atmoszférát. A „jó nevelésre nem oktatás kell, hanem példa. Aki kultúrárt akar adnia a gyermeknek: hagyja egyedül jó emberek közt forogni”²⁸.

Ezzel függ össze, hogy Kazinczy 1831. augusztus 22-én bekövetkezett elhunytá előtt egy szűk hónappal, július 25-én, lényegében két fő tanácsot adott Emil fiának az életre. Az egyik életvezetési alapelv az, hogy tartsuk „elkészülten” magunkat; a másik pedig: keressünk „jó társaságokat”. Ezek a bennünk elültetendő magok, de ne fosztassunk meg a szép nyelvi szövegösszefüggés gyümölcsétől sem. Tehát ugyanez bővebben: „minden dolgunkban a szerencsére is kell bízni valamit, s elkészülten tartani magunkat, hogy ha az bennünket repülve nem viszen is előre, azt békességgel tűrjük. A morális ember, s az, aki eszesen viseli magát, kötelességit híven teljesíti, jó társaságokat keres, s azon van, hogy a jóktól szerettség, becsültesség”²⁹.

Köztudott (legalábbis a kor mélyebb ismerőinek körében) Kazinczy és Kölcsey nézeteinek közeli rokonsága az irodalom és a nyelv, az esztétika és az erkölcs, a nemzet és a politika fő kérdései tekintetében. Mindezekhez bátran odavehetjük még a pedagógiát is. Kölcsey is úgy ítélte meg, Ormós Lászlóhoz 1837. január 24-én írt levelében, hogy az ismeretek szerzésének két, egymásra épülő szintje az iskola és a nagyvilág. Némileg másképpen fogalmazva: kezdetben a zártabb iskolai közösség, később a nyitottabb világi társasági élet. „A világ az ismeretek nagy könyve, mely nélkül minden más ismereteink parányiság; s e könyvet csak sokféle emberek közt forogtunkban olvashatjuk. [...] Az iskolai bölcsesség felett szűk határu; s túl az iskola falain kell magunknak mindazt megszerezni, mivel embertársainkra nézve hasznosak lehetünk. Mert az iskola csak alapot vet, mire építeni lehessen.”³⁰

26 KÖLCSEY Ferenc: Összes művei. III. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960, 423.

27 MANN, Thomas: Naplók. I. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 13.

28 Lásd: 4. lábjegyzet, 219.

29 KAZINCZY Ferenc: Művei. II. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 741.

30 Lásd: 28. lábjegyzet, 767. – A reformkorban a bátrabban gondolkodó elmék nemcsak azt a később közhellyé vált igazságot ismerték föl, hogy nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk, hanem ezzel együtt azt is, hogy az élet vagy a nagyvilág maga is „tanári” szerepet játszik ebben a folyamatban. Lásd ezzel kapcsolatban

Az iskola mint kicsiny és modellezett világ – az élet pedig mint nagy és parttalan iskola. „Színház az egész világ” – írta Shakespeare (*Ahogy tetszik*, 1600); iskola az egész világ – állította majdnem szó szerint Comenius (*Pampaedia*, 1656). Kölcsey ismerte az iskola élete és az élet iskolája közötti nagy különbséget, de fölismerte a kétféle iskola közötti döntő hasonlóságot is. Szerezhetünk ismereteket bárhol, de maradandókká csak akkor válhatnak, ha vissza tudunk vonulni velük. „A professzornak iskolája s a világnak iskolája közt, melybe most Te – írta Kölcsey Szemere Györgynek 1815. szeptember 1-jén – lépni kezdettél, igen nagy a különbség, de a tanulásnak módja ugyanaz. Hallunk s látunk sokat, de azok csak akkor válnak ránk nézve hasznosakká, midőn magány és nyugalom elegendő időt adnak a fontolgatásra.”³¹

Összefoglalva ezt a részt: az önművelés, önnevelés stb. alapvetően két aktust jelent. Nevezetesen: olvasni tudni a könyvek világából és a világok könyvéből. Olvasni, de – az alkotáshoz hasonlóan – „jót s jól”; vagyis elsődlegesen nem a mennyiséget, hanem a minőséget célozva meg. Ami konkrétan a jól olvasást illeti, azt Kazinczy az újra- és a jegyzeteléssel társított olvasásban jelölte meg, Kölcsey Ferencnek 1813. október 31-én keltezett levelében. „Nekem egy nagy bajom van: nem marad időm annyit olvasni, amennyit olvasni óhajtanék, kivált hogy most minden szabad órát dolgozásra *kell* fordítanom. Sokat feledek is, meg nem olvashatván újra amit tudtam. [...] Fordítsa haszonra uramöcsém intésemet s úgy olvasson mindég, hogy toll legyen kezében. Csak így mehet sokra.”³²

Szentgyörgyi István egyrészt Anakreón és Theokritosz nyelvezetében kalauzolta el a kisdíák Kazinczyt, másrészt bevezette tanítványát Seneca és Kant gondolatvilágába is. Ez utóbbi azért fontos most, mert nemcsak olvastatta vele a filozófusokat, hanem jegyzetelésükre is biztatta. *Olvass, jegyzetelj és olvasd újra!* Ez egy olyan hasznos tanács leendő alkotó írástudóknak, amely Sárospatakon, Zemplénben és környékén Comeniustól például Szentgyörgylin és Kazinczyn keresztül Kölcseyig gyűrűzött tovább; és amelynek erdélyi analógiája Porcsalmi András és Apáczai Csere János tanári-tanulói kapcsolata Kolozsvárott.

Aki jegyzetelve (újra)olvas, az természetszerűleg gondolkodik is az olvasottakon. Aki gondolkodik a könyvek olvasása közben, az nem feledkezik meg erről az újságok esetében sem. „Haszon nélkül olvas újságot, aki nem kombinál, nem tanul *abból, amit olvas, és tulajdon magától*” (*Berzsenyi Dánielhez*, 1809. február 14.).³³ Újságok és könyvek, társaság és nagyvilág: ezek mind-mind az önművelődés médiumai, s Kazinczytól még mottót is – tanulmányunk ezen részletének és egyben egészének címét – találhatunk hozzá. „Láss, hallj, tanulj mindent: de koncentrálj erődet s el ne szórjad. Ha ezt nem teszed, minden lévén semmi lészesz” (*Wesselényi Miklósnak*, 1815. január 21.).³⁴

még Erdélyi János 1839. szeptember 7-i gondolatmenetét Egy tekintet a s.pataki főiskola jövődjére címmel. In *Irodalmi, színházi, közéleti írók és beszédek*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003, 306–307.

31 Lásd: 28. lábjegyzet, 204.

32 Lásd: 31. lábjegyzet, 399.

33 Lásd: 14. lábjegyzet, II. kötet, 370.

34 Lásd: 4. lábjegyzet, 221.

„SZELÍD BÁNÁS MINDIG JAVÍT, DURVA BÁNÁS MINDIG RONT...”

Az önneveléssel, önképzéssel és rokonfogalmaikkal eljutottunk az élethosszig tartó tanuláshoz (Life Long Learning), vagy korábbi terminussal élve: a permanens művelődéshez. Bessenyei György, aki általános kulturális kérdésekben előkészítője Kazinczy nyelvújítói és irodalmi közéletet teremtő mozgalmának, ebben a konkrét esetben is kikerülhetetlen előzmény. Bessenyei úgy vélte (*A Bihari Remete*, 1804), hogy a felnőtt férfiak testileg ugyan nem, de szellemi vonatkozásokban még igenis fejleszthetőek. „A harmincesztendős kis embert ki nevelheti nagyobbra? Hanem szoktatás által lehet mesterségre, frissességre tanítani, de termete, formája, ereje úgy maradnak, ahogy születésében a természet meghatározta.”³⁵ Igaz, Bessenyei nem bármely felnőttre, hanem kizárólag „a nagy lelkekre” gondolt, amikor műveinek egy másik toposzán, közelebbről „az országnak tárgyáru” szóló értekező „beszédében” (1803–1804) szép szavakba formált egy emelkedett gondolatot arról a bizonyos „élethosszig tartó” tanulásról. „Életednek minden napjaiban kell tanulnod, hogy elmédvel mint hajnalcsillag a látásnak határára feljövén, másoknak világosító fáklyául szolgálhass.”³⁶

A Bessenyei-féle „nagy lelkek” ellenkező végletei a köztörvényes bűnöket elkövetők. Nem is annyira az egyszer megbotlók, a megbánásra és megjavulásra kész elesettek; hanem a visszaesők, az elvetemültek, a velejükig rosszak és gonoszak. Az először 1831-ben megjelent *Magyarországi utak* című könyvében Kazinczy beszámol arról is, hogy a nógrádi viceispán „méltán kevélykedik” vendégei előtt a vármegyének azzal a börtönépületével, amelyben „negyven rab gyapjat ecsetel és fon, s azt pakróccá szövö”. Felnőttek munkára, szorgalomra, jó erkölcsre nevelése egy büntetés-végrehajtási intézetben – mi más ez, ha nem a manapság egyre aktuálisabbá, sürgetőbbé váló, úgynevezett *börtönandragógia*? A következő szemelvény meggyőzően bizonyítja, hogy Kazinczy jól látta ennek a problémakörnek minden lényegi összetevőjét, tanulságát és alternatíváját.

„Nem új megjegyzés, hogy a tömlöcök gonoszságok iskolái, és hogy a rabok onnan nem megjavulva, hanem teljesen megromolva jönnek ki, s az nem lehet másképpen: a durva bánás elmérgecsíti lelkeiket, s együvé zárva, a gonoszok azokat is megrontják tanításaik által, akik oda csak botlás miatt jutottak. A nógrádi rab nappal szem alatt s a jobb társaságában lévén, feleszmél, jobbá lenni megszokik, s nem megalacsonyító munkára fordítatván, mint ahol vele utcákat sepretnék, s így keblében becsületérzésit elfojtják, végre kedvet kap a munka életre, holott gonosszá azáltal leve, mert kerülte azt. Már vannak szép jelei az intézet helyességének: egy rab, kitöltvén a reá ítélt időt, s a szövés mesterségébe bele tanulván, vesztég marada, s most itt szabadon keresi élelmét, s tanítgatja az újabb rabokat. A rosszak, kiszabadulván innen, fenyegetőzve mennek el, hogy őket a nógrádi tömlöc többet ugyan meg nem látja, s más vármegyékbe mennek által, mert ott, ha rajta vesztenek is, csak megverik, de nem dolgoztatják. Szelíd bánás mindig javít, durva bánás mindig ront; s mi szükség ott keménységre, hol célhoz vezet a szelídség.”³⁷

35 Lásd: 26. lábjegyzet, 552.

36 BESSENYEI György: Válogatott írásai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961, 202–203.

37 Lásd: 14. lábjegyzet, I. kötet, 460–461.

A „szelíd bánás” sikerének legfőbb alapja és biztosítéka a humanista erkölcsiség – az iskolákban és a börtönökben csakúgy, mint az szabad polgári életben. Ez a „humanista erkölcsiség” természetesen érvényre juthat világi formában – és megnyilvánulhat vallási köntösben: az úgynevezett keresztény „kegyesség” révén. Ha éthosz élteti a szakrális kultuszt, akkor az ember a vallást valóban megváltásként élheti át. Különösen kívánatos ez a könnyörületesség, a hitnek, reménynek és szeretetnek ez a közvetítése a rabok morális rehabilitációja során. Világosan látta a vallás ilyen értelmű segítő szerepét Kazinczy és Kölcsey egyik legmértőbb tanítványa és örököse, a fiatal Eötvös József (*Vélemény a fogházjavítás ügyében*, 1838).

„Nem azon hideg formákból álló vallásosságot értem, mely szavakkal megelégszik, s ha a rabok számára kápolnát épített, melybe rabokon kívül senki nem jár, s lelkipásztort fizet, kit mindenki lenéz: azt gondolja, hogy kötelességének eleget tett. Hogy a vallásosság áldást árasszon el, szükség, hogy emberszerető tettekre buzdítson, hogy a kiengesztelt társaságot megbocsátani tanítsa, s az egyeset könnyörületességre azok iránt, kiknél jobb talán, de bizonyára boldogabb is. Csak ha ez történik, csak ha a büntető társaság mellett egy másik áll, mely a süllyedett szerencsétlent magához felemelni igyekszik, csak ha a rendes tömlöci kormányt egyes polgárok segítik, részint a lelkipásztort felváltva, vigasztalással közelítve a rabokhoz, részint oktattva őket, vagy kiszabadulásuk után jövő jólétükről gondoskodva, csak akkor remélhetni mind ezen intézmények sikerét.”³⁸

Öt évvel Eötvös „véleménye” előtt és két esztendővel Kazinczy magyar útirajzai után írta meg Berzsenyi Dániel – jórészt Széchenyi hatására – *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* (1833) című vitairatát. Szerzőjét elszomorították és elgondolkodtatták az alsóbb néprétegek köreiből tapasztalható erkölcsi problémák és hibák. Az „azoknak orvoslatára szokott törvényeink és rendtartásaink közel sem elegendők, sőt úgy látszik, azok mellett a néperkölc s naponkint romlik; s tapasztaljuk, hogy a szilaj magyart a tömlöc és kínzás nemhogy jobbítaná, hanem inkább rosszabbítja”. A börtönök olyannyira nem az erkölcsi megjavulás színterei, hogy éppen ellenkezőleg: az elítélt „még inkább ott avattatik egészen az úgynevezett zsvány-céhbe”. Hol van a kiút a visszaeső bűnözés örvényének kriminalisztikai csapdájából? „Mely szerint példa sincs arra, hogy az ily emberek megjobbulnának; azt ellenben csak Somogyban is több ízben láttuk, hogy a több esztendőig raboskodók, kiszabadulván a tömlöcből, már a kaposvári határ körül elkezdtek lopni és rabolni.”³⁹ Berzsenyi tapasztalatai tehát még inkább kiemelik a nógrádi „börtönandragógiai” kísérletek messze előremutató jelentőségét; illetőleg Kazinczy érzékenységét és fogadókészségét mindarra, ami az élet bármely területén (az irodalomtól az iskolákon át a fegyintézetekig) egyszerre új és hasznos.

38 EÖTVÖS JÓZSEF: Reform és hazafiság. I. kötet. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 121.

39 BERZSENYI DÁNIEL: Összes művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956, 486–487.